

مفهوم‌شناسی جمال و جلال در معماری اسلامی از دو دیدگاه ادراک و تجلی

چکیده

بحران هویت و فقدان مبانی نظری مشخص در ساخت بناهای مذهبی که ریشه در معانی عمیق اندیشه اسلامی داشته باشد، یکی از چالش‌های معماری امروز ایران است. فقدانی که نه تنها در فرآیند آفرینش معماری که در شناخت و مداخله در بناهای گذشته نیز نتایج نامطلوبی به بار آورده می‌آورد. لذا انجام گرفتن تحقیق بیشتر در رابطه با مفاهیمی چون جمال و جلال که هم در ماهیت و هم در ادراک، قابل بازشناسی هستند لازم است. با توجه به اینکه مفاهیم جمال و جلال همواره ذیل مفهوم زیبایی بررسی شده‌اند، ابتدا یک چارچوب نظری مشخص، بیانگر دو دیدگاه متفاوت درباره مفهوم زیبایی تدوین شده است. در ابتدا مقولات زیبایی‌شناختی که مفاهیم جمال و جلال مستخرج از آن‌ها تعریف شده‌اند، در گام بعدی مورد تدقیق قرار گرفته‌اند. سپس مفهوم‌شناسی جمال و جلال ذیل دوگانه دست آمده از چارچوب نظری، انجام پذیرفته است. این بخش از مفاهیم کیفی و مباحث نظری محض آغاز شده و در نهایت به نتایج کمی و کیفی در معماری پرداخته است. در انتها، پارامترهای مشخصی مطرح شده است که از سویی مشخص می‌کنند، دو واژه جمال و جلال تجلی چه صفاتی بوده و چه تأثیری بر مخاطب می‌گذارند. تحقیق پیش رو در نظر دارد تا هر بیشتر به جنبه‌های کاربردی نزدیک تر گردد. مقاله مورد نظر در دسته تحقیقات توصیفی و تحلیلی است. ضمن اینکه روش تحقیق با توجه به استفاده از آثار و بناهای مورد استفاده مربوط به گذشته از روش تحلیلی - تاریخی بهره برده است. گردآوری اطلاعات در حوزه‌ی تئوری با مطالعات کتابخانه‌ای و با ابزار فیش برداری، انجام شده است.

اهداف پژوهش:

- ۱- تبیین جایگاه مفاهیم جمال و جلال، در رویکردهای متفاوت به زیبایی‌شناسی اسلامی
- ۲- مطالعه روند تحقق مفاهیم جمال و جلال در معماری اسلامی

سوالات پژوهش:

۱. با استفاده از چه رویکردهایی مفاهیم جمال و جلال ذیل مفهوم زیبایی در اندیشه اسلامی قابل تبیین است؟
- ۲- مفاهیم جمال و جلال چگونه در معماری اسلامی محقق می‌شوند؟

واژه‌های کلیدی: زیبایی، تجلی، ادراک، جمال، جلال.

فقدان مطالعات مدون چه در فرآیند آفرینش معماری و به‌طور خاص در خلق بناهای مذهبی و چه در بازشناسی آثار گذشتگان، مسئله‌ای است که از یک‌سو منجر به ساخت بناهایی عاری از معانی ژرفِ برخاسته از تفکر اسلامی شده است. از سوی دیگر مداخله‌هایی بدون شناخت درست و کافی در میراث معماری پیشینیان رخ می‌دهد که اصالت و روح آن فضاها را از بین برده است. این مسئله از دو زاویه قابل تأمل است، نخست اینکه بناهای ساخته شده یا بناهایی تاریخی که مورد مداخله قرار می‌گیرند، هر دو باید واجد چه مفاهیمی باشند و دوم اینکه مفاهیم مورد نظر منجر به چه تأثیراتی در مخاطب می‌شوند. مساجد، آرامگاه‌ها و بقعه‌ها مهمترین بناهایی هستند که در این فقدان، روح و اصالت خود را از دست می‌دهند. براساس مطالعات انجام گرفته «جمال و جلال» از مهمترین مفاهیمی هستند که در این فرآیند ساخت و بازشناسی مورد اغماض قرار گرفته است. بنابراین، مقاله حاضر بر آن است تا این مفهوم را مورد مطالعه قرار دهد. فرضیه مورد نظر اذعان می‌کند که مفاهیم جمال و جلال به مثابه تجلی صفات حق تعالی به واسطه مؤلفه‌های کالبدی مشخص و تأثیرات ادراکی متغیر در معماری امکان تحقق و بروز پیدا کرده‌اند.

درخصوص مفاهیم جمال و جلال در عرصه هنر و ادب تاکنون آثار متعددی به صورت پراکنده به رشته تحریر درآمده است. در مطالعه سوابق موضوع، تألیفات ابن عربی به ویژه در کتاب فتوحات مکیه، جمال و جلال را ذیل مفهوم تجلی شرح داده است (ر.ک. ابن عربی، ۱۹۷۵). این اثر همواره به عنوان مهمترین منبع، مورد استفاده پژوهشگران این حوزه است. در حوزه مفهوم‌شناسی، راهب عارف، میناآباد (۱۳۹۱) در مقاله «صفات جمال و جلال از منظر کلام و عرفان اسلامی» فارغ از وجه هنری و زیبایی‌شناختی مفاهیم جمال و جلال، تنها به واژه‌شناسی، اصطلاح‌شناسی و تبیین و تفسیر مفاهیم جمال و جلال پرداخته است و آنها را در بستر قرآن، تفاسیر، متون اسلامی و در نهایت عرفان اسلامی؛ کاوش نموده است (عارف میناآباد، ۱۳۹۱: ۹۲-۱۱۷). زهرا رهنورد (۱۳۸۶)، در مقاله‌ای با عنوان: «جلوه جمال و جلال در نگارگری و بازتاب آن در موجودات اهریمنی و مخوف»، مفاهیم جمال و جلال را در نگارگری ایرانی را براساس نظریه تجلی ابن عربی بررسی کرده است. بر این اساس که همه چیز به‌عنوان آیینه حق؛ زیبا انگاشته شده است، آن دو را بدون یکدیگر متصور ندانسته‌اند. جلال که تجلی هیبت و خشم و خشونت است با صورت‌های جمالی تصویر شده است و به‌صورتی زیبا ظاهر می‌شود. با استفاده از تعابیر متناقض‌نمایی همچون دیوان خوش منظر، ماران نیکو چهره، قاتلان منزه و اژدهایان خوش سیما (رهنورد، ۱۳۸۶: ۸۷-۹۵).

مهناز شایسته‌فر (۱۳۸۵) در مقاله «جلال در جمال، تأثیر سیره پیامبر بر هنر نگارگری و معماری»، هنر اسلامی را هنری مجرد می‌داند که حاوی نماد است و در مقابل تجسم‌گرایی قرار دارد و معانی والای روحانی را انتقال می‌دهد. معماری و خوشنویسی را بیشتر واجد معانی عرفانی و والا می‌داند که با رمزگرایی و انتقال معانی از طریق نمادهای تصویری، این مهم صورت می‌پذیرد (شایسته‌فر، ۱۳۸۵: ۱-۳). در حوزه زیبایی‌شناسی، تألیفات «حکمت الله ملاصالحی» سرآغازی بر این موضوع در هنر و معماری است. وی مفاهیم جمال و جلال را تحت عنوان مقولات استحسانی (زیبایی-شناسانه) در نوشته‌های بسیاری شرح داده است و این دو مفهوم را در ردیف مقولات زیبایی‌شناختی چون ظرافت، لطف، زشتی، ملاحظت، تراژیک و کمیک قرار داده است. مقاله‌هایی همچون: «مفاهیم جمال و جلال در هنرهای تجسمی» (۱۳۷۳)، «جمال و جلال در هنر» (۱۳۷۳)، «معماری و صور جلالی» (۱۳۷۵)، «صور جلالی در معماری اسلامی ایران» (۱۳۷۷)، «مقوله زیبایی‌شناختی ظرافت و برخی از صور آن در هنر دوره صفویه» (۱۳۸۵)، که در آنها

به تبیین کیفیات عینی و کالبدی و تأثیرات ادراکی مفاهیم جمال و جلال با ذکر مصادیق در انواع هنرها، پرداخته است.

ندا سلیمیان در پایان‌نامه «تجلی صفات جلالیه و جمالیه‌ی خداوند در نقوش مسجد جامع عباسی اصفهان» (۱۳۹۱) ضمن بررسی مفهوم صفات جلالیه و جمالیه خداوند از دیدگاه قرآن، فلسفه و عرفان، تجلی آن‌ها را در نقوش مسجد، کاوش نموده است. نقوش هندسی بیانگر صفات جلالیه خداوند و نقوش اسلیمی بیانگر صفات جمالیه‌ی خداوند است. خوشنویسی کتیبه‌ها نشان‌دهنده‌ی صفات جلالیه و جمالیه است. همان‌طور که صفات جلال و جمال خدا با یکدیگر هماهنگی دارند و لازم و ملزوم یکدیگرند، این ویژگی در نقوش هندسی و اسلیمی نیز به تجلی در آمده است (ر.ک. سلیمیان، ۱۳۹۱). سمانه جعفرمحمدی و مجتبی انصاری (۱۳۹۴) در مقاله «زیبایی‌شناسی (کمال و جمال) در معماری» ضمن بسط مفهوم زیبایی و بررسی آن در مکاتب مختلف فکری اسلامی و بحث در مورد زیبایی‌شناسی در معماری، در نهایت به زیبایی جمالی و جلالی در معماری می‌رسند. در این مقاله تأکید می‌شود که منبع زیبایی خدا است، خداوندی که صاحب جلال و اکرام است و در عین حال جمیل است و زیبایی را دوست دارد. معمار مسلمان با آگاهی از این موضوع، طرح خود را بر پایه جمال، جلال و در نهایت کمال؛ بنا می‌نهد. نقوش و تزئین از نمادهای جمالی‌ند. در حالی که کشش و ابعاد سطوح و کمپوزیسیون احجام، جلال را نشان می‌دهند (ر.ک. محمدی و انصاری، ۱۳۹۴: ۱-۵).

حمزه‌نژاد و خراسانی‌مقدم (۱۳۹۱) در مقاله «گونه‌شناسی مزارهای اسلامی در ایران، بر اساس مفاهیم قدسی تشبیه، تنزیه، جمال و جلال» با تدوین معیارهایی از قبیل نقش فضای درونی در پذیرش زائر، نوع مصالح و سلسله مراتب فضایی، مزارها را به سه دسته تشبیهی-جمالی، تنزیهی-جلالی، ترکیبی جمالی-جلالی و تشبیهی-تنزیهی (میانه آن دو) تقسیم نموده‌اند. مزایای جمالی کیفیاتی همچون مصالح فاخر و متنوع، تزئینات زیاد، گچبری، آئینه کاری، طلاکاری، نقاشی و کاشی هفت رنگ دارند و حس عطوفت، مهربانی، صمیمیت و وابستگی را ایجاد می‌کنند. در مقابل مزارهای جلالی واجد ویژگی‌هایی همچون سادگی، عدم سلسله مراتب فضایی، تنوع حداقلی مصالح، حداقل تزئینات، بافت زبر و مات، آجرکاری ساده و کاشی کاری کلی هستند و احساس صلابت، هیبت و ترس را در مخاطب ایجاد می‌کنند (حمزه‌نژاد و خراسانی، ۱۳۹۱: ۱۰۹-۱۲۸). در مقاله خوش‌کلام و حمزه‌نژاد (۱۳۹۱) با عنوان «زیبایی‌شناسی مساجد در بستر سبک‌ها، از جلالت تا لطافت» موضوع جمال و جلال در شیوه‌های معماری ایران بعد از اسلام تا دوره معاصر بررسی شده است. نظم هندسی، تعادل، تقارن و دقت در جزئیات، به عنوان ویژگی‌های بناهای جمال‌گرا تعریف شده‌اند که تأثیر ادراکی آنها بر آرامش، خرسندی، تحسین و انس با مخاطب بیان شده است. از سوی دیگر، غلبه معنا بر صورت، ترکیب پیکر وار، عظمت و سطوت، پویایی، وزانت و مقیاس شکنی، از جمله کیفیات جلالی بنا هستند که حس استواری و بالندگی، خشیت توأم با احترام، عشق به بقا و ابدیت و میل به بیکرانگی را در مخاطب ایجاد می‌کنند. بر مبنای این مقاله، شیوه خراسانی؛ جمالی، رازی؛ جمالی-جلالی، آذری؛ جلالی، اصفهانی؛ جمالی و معاصر؛ تلفیقی هستند (خوش‌کلام و حمزه‌نژاد، ۱۳۹۱: ۱-۱۱). با این تفاسیر باید گفت: مطالعه و واکاوی دقیق جمال و جلال در هنر نیازمند دستیابی به یک مدل مشخص و منسجم است، پژوهش حاضر در صدد است تا ضمن بهره‌مندی از پژوهش‌های پیشین، برای تبیین موضوع در دو قالب مشخص ادراک و تجلی، بر آن است تا موضوع جمال و جلال در معماری را یک گام به پیش برده و معیارهای مشخصی که مستخرج از این دو مسیر است، ارائه دهد.

نتیجه گیری

معماری اسلامی به موازات فرهنگ اسلامی آمیزه‌ای جمال و جلال است. از پژوهش‌های این دست می‌تواند به آفرینش فضاهایی منجر شود که معانی ژرف بناهای اصیل معماری اسلامی را برای مدتی به فراموشی سپرده شده است، احیا نماید. همچنین احساس خاصی که هر فضا باید ایجاد کند و تأثیری که بر نظام ادراکی مخاطب بگذارد، مبتنی بر یک بنیان نظری باشد. بدینسان هر اثر معماری بتواند به اقتضای خواست طراح و اتمسفر مورد نیاز طرح، کیفیتی جمالی یا جلالی داشته باشد و مخاطب را در وضعیتی از پیش خواسته شده قرار دهد. همچون برانگیختگی احساسی که از حضور در فضاهای معماری گذشته ایجاد می‌شود. در یک جمع‌بندی کلی می‌توان مباحث را بدین شرح خلاصه نمود. تبیین و تعلیل موضوع، از سه‌گانه «قبل از مدرن و مدرن»، «متعالی و محسوس» و «سنت‌گرایی و واقع‌گرایی» به دو رویکرد کلی «تجلی» محور و «ادراک» محور می‌رسد که جمال و جلال ذیل این دو دیدگاه کلی هم از حیث محتوا و هم از نظر تأثیر بر مخاطب قابل تحقیق می‌باشند. در مفهوم‌شناسی جمال و جلال دو گزاره که به «چیستی» موضوع مربوط می‌شوند، بخش دیگری از مباحث مطرح شده جستجویی بود به پرسش اصلی، یعنی «چگونگی». اینکه مفاهیم جمال و جلال در هنر و بطور خاص در معماری اسلامی محقق می‌شوند. جمال تجلی صفاتی از قبیل انس، حسن، رحمت، عدل و غناست و در نظام ادراک مخاطب؛ آرامش، شادی، تحسین و صمیمیت را به همراه دارد. فضاهای جمالی روشن، پر نور، پر تزیین، ملون و فاخرند. در مقابل جلال تجلی صفاتی چون قهر، هیبت، عظمت، فقر و فنا است و باعث برانگیختن احساس خوف، غم، بهت، احاطه و دفع در نظام ادراکی مخاطب می‌شود. در معماری می‌تواند در فضاهایی تاریک، عظیم، تک رنگ، صلب و تیره محقق شود.

منابع

- ابن عربی، محی الدین (۱۳۸۴)، فتوحات مکیه، ترجمه محمد خواجوی، تهران: مولی.
- پازوکی، شهرام (۱۳۹۶)، حکمت هنر و زیبایی در اسلام، تهران: فرهنگستان هنر.
- هوک، ج، مارتن، هانری (۱۳۷۵)، سبک‌شناسی هنر معماری در سرزمین‌های اسلامی، ترجمه: پرویز ورجاوند، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- نصر، سید حسین (۱۳۸۴)، جوان مسلمان و دنیای متجدد، ترجمه مرتضی اسعدی، تهران: انتشارات طرح نو.
- پاکزاد، زهرا (۱۳۹۰)، «نقش دیوان و موجودات اهریمنی در نگاره‌های شاهنامه رشیدا»، فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، شماره ۲۲، صص ۳۰-۹.
- تقوایی، ویدا (۱۳۸۱)، «از جمال‌شناسی تا زیبایی‌شناسی»، هنرهای زیبا، دوره ۱۱، شماره ۱۱، صص ۱۲-۴.
- جعفرمحمدی، سمانه و مجتبی انصاری (۱۳۹۴)، «زیبایی‌شناسی (کمال و جمال) در معماری»، دومین همایش ملی معماری، عمران و توسعه نوین شهری. ارومیه: کانون سراسری انجمن‌های صنفی - مهندسان معمار ایران، https://www.civilica.com/Paper-NSIA02-NSIA02_127.html
- حمزه‌نژاد، مهدی و ساناز رهروی پوده (۱۳۹۵)، «گونه‌شناسی مفهومی در پرستشگاه‌های یهودیان، مسیحیان و مسلمانان در دوره صفویه اصفهان»، پژوهش‌های معماری اسلامی، سال ۴، شماره ۱۱، صص ۳۸-۱۹.

حمزه نژاد، مهدی و صبا خراسانی مقدم (۱۳۹۱)، «گونه شناسی مزارهای اسلامی در ایران، بر اساس مفاهیم قدسی تشبیه، تنزیه، جمال و جلال»، مطالعات معماری ایران، دوره ۱، شماره ۲، صص ۱۲۸-۱۰۹.

خدیور، هادی و رجب توحیدیان (۱۳۹۰) «تجلی جمال و جلال در دیوان حافظ»، بهارستان سخن، سال هفتم، شماره ۱۷، صص ۶۴-۳۹.

خوش کلام، فرشته و مهدی حمزه نژاد (۱۳۹۱) «زیبایی شناسی مساجد در بستر سبک ها (از جلالت تا لطافت)»، همایش بین المللی دین در آیینه هنر، همدان، دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان، https://www.civilica.com/Paper-ICRMA01-ICRMA01_032.html

راستگو، سید محمد و سید فرید راستگوفر (۱۳۸۸)، «جمال جلال و جلال جمال، پژوهشی قرآنی، عرفانی، ادبی»، مطالعات عرفانی، شماره ۱۰، صص ۲۰۲-۱۷۳.

رهنورد، زهرا (۱۳۸۶)، «جلوه های جمال و جلال در نگارگری و بازتاب آن در موجودات اهریمنی و مخوف»، هنرهای زیبا، شماره ۲۹، صص ۹۵-۸۷.

سعادت جو، پریا، حمزه نژاد، مهدی و عبدالحمید نقره کار (۱۳۹۲)، «تحلیلی بر سیر مفاهیم و الگوی کالبدی مساجد در دوره های چهارگانه معماری ایرانی»، شهر ایرانی اسلامی، شماره ۱۳، صص ۳۰-۱۵.

سلیمیان، ندا (۱۳۹۱)، «تجلی صفات جلالیه و جمالیه ی خداوند در نقوش مسجد جامع عباسی (مسجد امام- مسجد شاه) اصفهان»، پایان نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر، استاد راهنما: محمدرضا شریف زاده، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، تهران.

شایسته فر، مهناز (۱۳۸۵)، «جلال در جمال، تأثیر سیره پیامبر بر هنر نگارگری و معماری»، خردنامه همشهری، شماره ۱۱.

عارف مینا آباد، راهب (۱۳۹۱)، «صفات جمال و جلال از منظر کلام و عرفان اسلامی»، حبل المتین، پیش شماره ۲، صص ۹۲-۱۱۷.

قائم فر، شقایق (۱۳۹۵)، «الگوی زیبایی شناسی در معماری بر اساس دیدگاه اندیشمندان اسلامی»، شبک، دوره ۲، شماره ۶، صص ۴۷-۳۷.

کاشفی، محمد صادق (۱۳۹۲)، «گذار زیبایی شناسی از امر زیبا به ورطه مفاهیم زیباشناختی»، کیمیای هنر، شماره ۷، صص ۶۲-۴۳.

ملاصالحی، حکمت الله (۱۳۷۵)، «معماری و صور جلالی»، کیهان فرهنگی، سال سیزدهم، شماره ۱۳۰ و ۱۳۱، صص ۵۹-۵۱.

ملاصالحی، حکمت الله (۱۳۷۷)، «صور جلالی در معماری اسلامی ایران»، فارابی، شماره ۲۹، صص ۳۱-۴.

ملاصالحی، حکمت الله (۱۳۸۵)، «مقوله زیبایی شناسی ظرافت و برخی از صور آن در هنر دوره صفویه»، گلستان هنر، شماره ۵، صص ۱۶-۱۰.

منتظر، بهناز، سلطان زاده، حسین (۱۳۹۷)، "بازتاب نقش پنج ضلعی منظم در نقوش هندسی معماری اسلامی" فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، سال چهاردهم، شماره ۳۰، صص ۳۲-۱۵.

Burk, Edmund (1998), A Philosophical Inquiry into the Origins of our Ideas of Sublime and Beautiful Lonon Oxford.

De Clercq, Rafael (2008), "The Structure of Aesthetic Properties". Philosophy Compass. Vol.3 (5). Blackwell Publishing Ltd. pp. 895-907.

Delumeau, John (1990), "Sin and Fear: The Emergence of Western Guilt Culture 13th-18th Centuries", trans, Eric Nicholson, New York.

Liotard, Jean Francois (1992), "The Postmodern Explained: Correspondence 1982-1985", Translated by don Barry (trans), Bernadette Maher, Julian Pefanis, Virginia Spate and Morgan Thomas, Minneapolis: University of Minnesota Press

Otto, Rudolf ((1923), "The idea of the holy: an inquiry into the non-rational factor in the idea of the divine and its relation to the rational", Translated by John W.Harvey, Revised with Additions Oxford University Press, London: Milford.

Shaw, Phillip (2006), "The Sublime", New York: Routledge, P.119

Sibley, Frank (1965), "Aesthetic and Non-aesthetic", *Philosophical Review*, vol 74, pp. 135-159.

Sibley, Frank (2001a), "Aesthetic Concepts", In John Benson, Betty Redfern & Jeremy Roxbee Cox (eds.), *Approach to Aesthetics – Collected Papers*, Oxford: Clarendon Press, pp. 1-23, first published in *Philosophical Review*, Vol. 68 (1959), pp. 421-450

<https://blog.safarme.com/culture-and-art/imam-mosque-glorious-symbol-of-iran-architecture/> / 1397/11/10

<https://www.alamy.com/stock-photo-wall-art-from-a-excavated-room-known-as-the-vulture-shrine-in-the-87978451.html> / 2019/01/29

<http://www.goldenageproject.org.uk/390.php> / 2019/01/29

<https://www.lastsecond.ir/news/4500-year-old-ramp-egypt/> / 2019/01/30

<http://www.saeedsun.ir/blog/2015/11/24/39742.html> / 1397/11/03

<https://www.tasnimnews.com/fa/media/1397/01/06/1668080/photo/19> / 1397/11/03.